

Samen geraakt in wat heilig is

Het Xnoizz Flevofestival als tijdelijke religieuze gemeenschap

Ton Zondervan*

Summary

Individualization is one of the core components of contemporary theories of youth religiosity. Recently, this legacy of modernization theory is critically assessed in the sociology of religion, in order to get a better grasp of social aspects of youth religiosity. This article follows the latter track. It presents the results of empirical research amongst 22 participants of the evangelical music festival Xnoizz Flevofestival. The main research question was: 'How does Xnoizz Flevofestival function as a temporary religious community?' The research resulted in a description of how the participants experience this festival. It is undergone as a temporary religious community, which allows intense experiences that nourish faith. The form, structure and dynamic of this festival are well adapted to the needs of young people. The festival allows also for different forms of temporary religious community, amongst which being immersed in a big audience for an outdoor worship concert, described as 'temporary praying community' is the most important one. In the final section implications are discussed for the theory of religious identity, and for ecclesiological research.

Inleiding

In sociologisch onderzoek naar religiositeit van hedendaagse jongeren wordt vaak benadrukt dat die religiositeit sterk geïndividualiseerd is. Religie heet dan een persoonlijk construct.¹ Bij een aantal sociologische auteurs vinden we daar een kritische aanvulling op. We moeten 'voorbij de individualisering' kijken, om te zien hoe hedendaagse religiositeit van jongeren ook, deels nieuwe, sociale gestalten aanneemt (Schmidt 2012, 12; Roeland 2011). Die constructie van de persoonlijke religiositeit is immers ook een sociaal proces. In de verzuilde samenleving waren de geïnstitutionaliseerde kerken belangrijke

* Ton Zondervan is als hoofddocent en onderzoeker verbonden aan de Christelijke Hogeschool Windesheim.

sociale verbanden voor de constructie van de persoonlijke religiositeit. Door de deinstitutionalisering van de religie (Ganzevoort 2006, 32-56) vindt die constructie vaak ook buiten de traditionele kerkelijke activiteiten plaats, zeker onder jongeren.

In dit artikel gaat het over een religieus muziektfestival, het Xnoizz Flevofestival, als plek voor constructie van de persoonlijke religiositeit. Net als sportclubs, vriendengroepen en online gemeenschappen, zijn festivals plekken waar, vaak tijdelijke, gemeenschap wordt beleefd en waar mensen voeding en inspiratie vinden in hun zoektocht naar identiteit en bezieling. Het centrale thema van dit artikel is hoe het Xnoizz Flevofestival functioneert als een tijdelijke religieuze gemeenschap. In dit artikel worden de opzet en belangrijkste resultaten beschreven van een empirisch onderzoek op het Xnoizz Flevofestival. De centrale onderzoeksvragen waren:

- a) Welke vorm, structuur en functies heeft religieuze gemeenschap op het Xnoizz Flevofestival?
- b) Wat voor identiteitsvormende betekenis heeft deze gemeenschap voor de mensen die eraan deelnemen?

Methodologische verantwoording

Over de beleving van bezoekers van festivals als momentane religieuze gemeenschappen is nog weinig bekend. Daarom was dit onderzoek een verkennend en beschrijvend kwalitatief onderzoek. Om dit fenomeen levensecht te kunnen beschrijven, is gekozen voor een kleinschalig survey-onderzoek op locatie.² Het onderzoek is uitgevoerd in 2008.³ De locatie van het Xnoizz Flevofestival (voortaan aangeduid als 'Flevo') was toen (voor het eerst) het recreatiegebied Bussloo in Gelderland.

In totaal zijn 22 respondenten ter plekke geworven. Het betrof een kleine, gerichte en aselechte steekproef. Deze steekproef noemen we 'gericht', omdat met enkele selectiecriteria is gewerkt: geslacht, leeftijd en 'festivalcarrière' (hoe vaak op festival geweest?). De steekproef was aselekt, omdat willekeurig deelnemers op het festival zijn benaderd. Twee interviewers hebben deze respondenten semi-gestructureerde interviews afgenomen (zie topiclist in bijlage). In de interviews is gevraagd wat de respondent het meest had geraakt op het festival, en of die ervaring te maken heeft met wat heilig is voor de respondent. Ter verdieping van het gesprek is vervolgens gewerkt met foto's als *trigger*, om de ervaringen goed ter sprake te kunnen brengen. Er werden aan de respondent negen foto's voorgelegd, die zijn gerelateerd aan twee

parameters: de verschillende typen activiteiten op Flevo (concerten, lezingen, theater, gebed en kamperen) en de manier waarop mensen aan het festival deelnemen (individueel, koppel, kleinere groep, mensenmassa). De respondent werd gevraagd die foto uit te kiezen die het beste verbeeldde wat hij/zij op het festival had ervaren. Vervolgens legde de respondent uit wat die foto voor hem/haar verbeeldt en wat daarvan de betekenis is. Zo is dus verder gepeild naar de ervaringsdimensie. Dit deel van het interview werd afgesloten met de vraag om in vier kernwoorden samen te vatten wat het festival voor de respondent betekent.

De lengte van de interviews varieerde van 25 tot 50 minuten. De interviews zijn vastgelegd op een digitale voicerecorder. Het is grotendeels gelukt om de mensen die vaker op het festival waren geweest wat eerder te interviewen, en de mensen die er voor de eerste keer waren wat later. (Dat was nodig omdat ze over hun ervaringen op het festival moesten worden bevraagd.) De transcripts van de interviews zijn door één onderzoeker thematisch geanalyseerd, met behulp van de topiclist die bij de interviews is gebruikt.⁴ Bij deze data-analyse zijn ook data betrokken van de bezoekersenquête die de festivalorganisatie afneemt bij de ingang van het terrein. Dat leverde aanvullende data op over bijvoorbeeld de geografische afkomst van de deelnemers, hun opleiding, kerkelijke denominatie, en over hoe vaak zij op het festival waren geweest.⁵

Bij het ontwerpen van de opzet en de dataverzameling van dit onderzoek is gewerkt met twee *sensitizing concepts*. Het gaat in dit onderzoek om (vormen van) religieuze ervaring en betekenisgeving. Er is daarom, ten eerste, wat het begrip religie betreft gewerkt met een *sensitizing concept* dat zich toespitst op 'religieuze ervaring'. Het persoonlijk geloofsverhaal wordt gezien als een verhaal van geraakt zijn in de eigen kern. Ergens in het leven, op een bepalend moment en op een bepalende manier, is er een ervaring geweest die door deze persoon alleen kan worden geïnterpreteerd als een ontmoeting met God of het goddelijke. Dat laatste wordt hier breed en functioneel opgevat als een ervaring met een werkelijkheid die de menselijke te boven lijkt te gaan. Of, anders gezegd, een ontmoeting die de gehele werkelijkheid in een ander daglicht zet. Het gaat in deze dieptedimensie dus om wat mensen heilig is (Ganzevoort 2006, 84). Ervaringen van momentane religieuze gemeenschap zijn onderzocht door deze dieptedimensie van de religieuze ervaring ter sprake te brengen in de interviews.

Het tweede *sensitizing concept* betreft 'gemeenschap'. Dat is in dit onderzoek begrepen vanuit de bovenbeschreven dieptedimensie. Gemeenschap wordt daar ervaren waar mensen zich 'diep met elkaar verbonden voelen'. Dat kan op allerlei manieren en kan betrekking hebben op veel, heel verschillende

dingen.⁶ Dat kan ook zowel de verbondenheid betreffen tussen mensen onderling, als de verbondenheid met en door de Heilige Geest, zoals dat in de christelijke traditie in het begrip *koinonia* wordt verstaan (Jansen 2008, 129). Een ander belangrijk kenmerk is het performatieve karakter van gemeenschap. Onze netwerksamenleving heeft veel meer fluïde samenlevingsstructuren. Sociale ordening ontstaat daarin, volgens Boutellier (2011, 20), improviserend in een veelvoud van praktijken, relaties en mentaliteiten, rond adaptieve instituties.⁷

Na de data-analyse is op de opbrengsten van het onderzoek gereflecteerd, vanuit theoretische perspectieven uit relevante literatuur (zie paragraaf 4).

Resultaten van het onderzoek

Eerst wordt nu het algemene beeld beschreven dat voortkwam uit de analyse van de data.

Algemene gegevens over de respondenten

De leeftijd van de respondenten varieert van 17 tot 28 jaar en is gemiddeld 21,6 jaar. Het gaat om 10 mannen en 12 vrouwen, allen autochtoon Nederlands en vooral afkomstig uit kleine en middelgrote steden (veelal uit de 'bible belt'). Hun opleidingsniveau is voornamelijk HBO, en in mindere mate MBO. Tweederde van de respondenten is alleenstaand en woont bij één of beide ouders. Iets meer dan één derde van de respondenten hoort bij een evangelische gemeente/groepering, eenzelfde aantal tot één van de 'kleine christelijke kerken' (4 respondenten Geref. Vrijg., 1 respondent Chr. Geref., 1 respondent Geref. Gem., 1 respondent Baptist). Een vijfde deel is lid van de PKN en één respondent is geen lid van een kerk, maar bezoekt wel geregeld kerkdiensten van de christelijk-gereformeerde kerk waartoe zijn vriendin behoort.⁸

Algemene gegevens over deelname aan het festival

Meer dan de helft van de respondenten is in aanraking gekomen met het festival via vrienden (bijna een derde) of via familieleden (bijna een kwart). De respondenten blijven meestal het hele festival (van donderdag tot en met zondag). Een enkeling verkiest het om op zondag aan de viering in de eigen plaatselijke kerk deel te nemen. Van de respondenten zijn er 8 voor het eerst, 3 voor de 2^e keer, 1 voor de 3^e keer, 2 voor de 4^e keer, 2 voor de 5^e keer, 3 voor de 6^e keer, 1 voor de 8^e keer en 1 voor de 11^e en 1 voor de 13^e keer.

Slechts 1 respondente is alleen gekomen. Zij wist dat ze een vriendin, een zus en bekenden zou treffen op het festival. De rest kwam allemaal samen met één of meer anderen. Daarvan komt ruim één derde met een partner, vriend(in), familielid of bekende. Vaak zijn er daarnaast op het festival nog enkele bekenden van de persoon met wie de respondent naar het festival ging. (Dat zijn dus niet noodzakelijkerwijze ook bekenden van de respondent.) De overige respondenten komen in groepen van 6 tot 15 mensen, bestaande uit vrienden en bekenden en contacten van die vrienden of bekenden. Vaak kenden zij deze mensen al via de eigen lokale kerk of van eerdere festivals. Soms treft men op het festival andere groepen bekenden en kampeert men op één plek met groepen van tientallen mensen op de camping van het festival. Een enkeling had via internet met mensen afgesproken.

Op de vraag wat van het festival wordt verwacht, noemen de jongere respondenten in eerste instantie gezelligheid en (leuke) muziek. Oudere respondenten hopen ook op ontmoeting/uitwisseling met anderen en verdieping van hun geloof. De jongere respondenten noemen in tweede instantie dingen als ontmoeting of gesprekken met andere christenen/gelovigen, saamhorigheid en daarbij de typische 'Flevo-sfeer' (geen drank & drugs). Sommige respondenten zijn zelf actief in het plaatselijk jongerenwerk en komen om ideeën en inspiratie op te doen.

De vragen betreffende deelname aan activiteiten geven een vergelijkbaar beeld. Er is een groot aanbod aan activiteiten. Ruim één derde van de respondenten gaat uitsluitend naar concerten. Met name de oudere respondenten doen ook mee aan workshops en/of gaan naar lezingen of naar gebedsactiviteiten. Soms beperken zij zich daartoe. De meeste respondenten stellen bewust een eigen programma samen, met behulp van het programmaboekje. Veel respondenten doen dat mede in overleg met degenen met wie ze op het festival zijn, waardoor een gedeeld programma ontstaat. Doordat zij vaak in grotere groepen komen, zijn er voor elk programma-onderdeel altijd wel mensen met dezelfde interesses. Zo ontstaan per activiteit subgroepjes binnen de grotere groep. De hele dag door wordt ook de mobiele telefoon gebruikt om contact te houden, of om elkaar op te zoeken. Een enkeling 'laat gebeuren wat er gebeurt'. Ook hier zijn het met name de ouderen die individueel gericht zijn en echt een eigen programma samenstellen.

Opvallend is dat veel respondenten vooral optrekken met de groep mensen met wie ze het festival bezoeken. Soms ontstaan er wel nieuwe contacten op het festival, maar die mensen zien ze vervolgens niet buiten het festival. De respondenten verwachten, of hopen, dat ze deze mensen volgend jaar weer ontmoeten op het festival, of eventueel op andere festivals of *events*. Het blijkt

namelijk dat veel respondenten ook andere (meestal religieuze) festivals of *events* bezoeken. De belangrijkste op nationaal niveau zijn de EO-Jongerendag (wordt door één derde van de respondenten bezocht) en/of het festival Opwekking⁹ (door iets minder dan één derde).

Veel respondenten nemen tussen de programmaonderdelen door tijd om te ontspannen. Dat doen ze bij hun tent op de camping, vaak samen met anderen van hun groep, of door over het festivalterrein te slenteren en daar eventueel mensen te ontmoeten.

Ervaringen van religieuze gemeenschap?

Na een inleidend deel werd in de interviews gevraagd wat de respondent het meest had geraakt op het festival, en of die ervaring te maken heeft met wat heilig is voor de respondent. Vervolgens werd, met behulp van foto's, verdiepend doorgevraagd. We bekijken nu per topic de belangrijkste resultaten.

– Wat heeft je het meest geraakt?

Drie kwart van de respondenten noemt een ervaring die met muziek te maken heeft. Het vaakst worden *worship*concerten genoemd, op het hoofdpodium, voor een grote mensenmassa, of juist in een kleinschalige setting. In beide gevallen gaat het om intense ervaringen, waarbij verschillende bepalende elementen worden genoemd: 'grote groep', 'iedereen zingt mee', 'onder de sterrenhemel', 'bidden met muziek', 'alles klopte'. Enkele respondenten zeggen dat een verhaal of getuigenis van een muzikant hen diep geraakt heeft. Drie respondenten noemen een workshop of lezing als de ervaring die hen het meest geraakt heeft, omdat het ging over voorbeelden waar geloof er echt toe doet (workshops over vervolgte christenen in het Midden-Oosten en over de eindtijd). Een oudere respondent (25) noemt hier 'een diepgaand gesprek in kleine groep bij de tent'.

– Geraakt in wat je heilig is?

Ruim twee derde van de respondenten beantwoordt de vraag 'Ben je geraakt in wat je heilig is?' bevestigend. Bij de meesten van hen gaat het om positieve ervaringen inzake de individuele geloofsbeleving ('intieme ervaring met God', 'helpt naar zoeken van Gods bedoeling met mij en de wereld', 'voelde me onderdeel van Gods schepping', 'kom bij mijn energiebron'). Anderen noemen de ervaring van verbondenheid van geloof (in plaats van je alleen voelen in je geloof), door wat er op Flevo met hen gebeurt. Vaak noemen respondenten in dit verband de diversiteit van de festivalgangers: 'zoveel verschillende mensen en toch allemaal verbonden in het christen zijn'. Veel respondenten noemen

ook dat ze goede gesprekken hebben, maar benadrukken dat ze daar niet echt naar op zoek zijn op Flevo. Het is een fijne bijkomstigheid.

Respondenten die deze vraag ontkennend beantwoorden, genieten intens van de bijzondere sfeer en de gezelligheid. Die roepen rust, blijdschap en dankbaarheid op. Voor sommigen spelen de mooie locatie en het prettige weer hierbij een belangrijke rol.

– Verbeelding van de ervaring met een foto

De respondenten konden een foto kiezen, als opstap naar verdere verdieping van het gesprek. De keuze van de foto's laat een uitgesproken beeld zien: negen respondenten kozen de foto van de mensenmassa voor het hoofdpodium (zie foto 1). In het gesprek naar aanleiding van de foto vallen vaak deze termen: verbondenheid/eenheid, 'opgaan in', 'helemaal jezelf zijn in de massa'. Zeven respondenten kozen de foto van een jongen die in zichzelf gekeerd zit te peinzen te midden van andere mensen (zie foto 2). Hier zijn de duidingen onderling heel verschillend, maar een zekere bevindelijkheid lijkt een grootste gemene deler. Dat wil zeggen dat veel respondenten bereid lijken om te reflecteren op wat de ervaring met hen doet. Velen van hen voelen zelfs de noodzaak daartoe. De foto kan ook corresponderen met een ander thema dat geregeld genoemd wordt in de interviews, namelijk dat mensen op Flevo helemaal aan zichzelf toekomen.

Foto 1



Foto 2



– Vier kernwoorden

Een laatste stap in de verdieping in de interviews was het vragen naar vier kernwoorden. Net als bij de vraag naar verwachting wordt ‘gezelligheid’ het meest en het vaakst als eerste genoemd (ook de term ‘feest’ valt geregeld). De term gezelligheid lijkt de gezamenlijkheid te kwalificeren of specificeren. Het gaat erom *gezellig* samen te zijn. Voor veel jongeren is het een vakantie. Juist met het oog op religieuze ervaring lijkt dit belangrijk. Juist die ontspannenheid maakt festivalbezoekers ontvankelijker.

De term muziek wordt betrekkelijk weinig als eerste genoemd (minder dan een kwart). Dat is opvallend, omdat bij de vraag naar wat de respondenten het meest geraakt heeft aan het begin van dit deel van het interview, muziek veel vaker wordt genoemd. Is dat het effect van de op gang gebrachte reflectie (onder andere door de foto)? Ook valt op dat de termen ‘geloof’ en ‘God’ veel genoemd worden, maar betrekkelijk weinig als eerste. Mogelijk is dit een aanwijzing die aansluit bij het geconstateerde belang van de ervaring van massaliteit: *via* die ervaring van gezamenlijkheid worden de respondenten hun geloof of hun relatie met God gewaar. Die gevoelde massaliteit is dus niet alleen belangrijk omdat ze geloofservaringen bemiddelt, maar is op zich zélf al van grote betekenis voor deze respondenten. De geloofservaring lijkt dus impliciet in de ervaring van massaliteit te zitten.

De wat oudere deelnemers noemen daarnaast ook nog geloofsgroei of geloofsverdieping.

Overige aspecten

Vervolgens zijn aanvullende vragen gesteld, die nog meer informatie opleverden over Flevo als ‘momentane religieuze gemeenschap’.

– Flevo in relatie tot plaatselijke kerk

Het merendeel van de respondenten is betrokken bij een lokale geloofsgemeenschap, maar de intensiteit van de betrokkenheid varieert. Voor een groot deel van hen is Flevo een, noodzakelijke, aanvulling op het lokale geloofsleven. Respondenten die bij een plaatselijke (traditionele) kerk horen, noemen die vaak saai, stijf en liturgisch te traditioneel. Daardoor wordt de eigen geloofservaring te weinig aangesproken. Op Flevo gebeurt dat wél doordat de sfeer, het aanbod (ook op liturgisch gebied) en de omgangsvormen ‘losser’ en creatiever zijn. Maar tegelijk willen deze respondenten het lokale geloofsleven niet missen, omdat ze daar meer diepgang vinden dan op Flevo. Veel respondenten vinden dat ze betrokken moeten zijn of blijven bij hun lokale kerk, vaak op grond van bijbels-religieuze argumenten. Sommige respondenten zetten in hun lokale context zélf activiteiten voor jongeren op, soms in kerkelijk verband, soms daar buiten. Op Flevo doen ze daarvoor, zoals gezegd, weer nieuwe inspiratie en ideeën op.

Voor jongeren die actief zijn in nieuwe, evangelische gemeenten of bewegingen is Flevo ook een goede aanvulling. Ten eerste omdat de plaatselijke groep vaak gesloten of naar binnen gekeerd is. Deelname aan Flevo verbreedt dan de horizon. Ook zoeken sommige van deze respondenten op Flevo (met name in de workshops) de diepgang die in de eigen lokale geloofsgemeenschap ontbreekt. Bij dit topic noemen respondenten geregeld dat het ontmoeten van jongeren leuk en inspirerend is. Bij het onderdeel van de topiclist met de vier kernwoorden werd dat minder genoemd. Mogelijk wordt dat hier opgeroepen door in het gesprek Flevo nu expliciet naast het lokale geloofsleven te plaatsen (waar vaak weinig jongeren te vinden zijn).

– Doorwerking in dagelijks leven

Vaak noemen de respondenten dat Flevo een enorme *boost* is, een stoot ‘geloofsenergie’, waarop ze daarna verder teren. Dat laatste steunt deels op goede herinneringen aan Flevo die worden geactiveerd door de muziek die ze op Flevo hoorden, of in gesprekken met mensen met vergelijkbare ervaringen. De meeste respondenten zijn na het festival weer een tijd intensiever met hun geloof bezig. Het gaat om twee aspecten, een naar binnen gericht en een naar buiten gericht aspect. Ten eerste biedt de alledaagse omgeving veel respondenten weinig aanknopingspunten om met geloof bezig te zijn. Veel

respondenten zeggen dat ze zich erg alleen voelen staan in hun geloof. Het festival is dus een plek voor intense persoonlijke geloofsgroei. Ten tweede, en daaraan gerelateerd, helpt deze *boost* om zelf beter uit te komen voor de eigen geloofsopvatting, ook naar mensen toe die onverschillig of zelfs vijandig staan tegenover geloof, of voor wie geloof een sleur is. Oudere respondenten noemen dat ze ook op hun werk meer willen uitkomen voor hun christen-zijn, en daar eventueel meer mee willen doen.

– Bezoek andere festivals/events

Bijna alle respondenten bezoeken ook andere festivals of *events*. Meestal zijn dat Nederlandse, nationale *events* zoals Opwekking en de EO-Jongerendag. Maar veel respondenten noemen ook kleine lokale festivals en/of grootschalige buitenlandse festivals (in Duitsland en Hongarije). Enkele, oudere, respondenten gaan ook naar seculiere festivals zoals Lowlands, Pinkpop of Oerol. Voor die laatsten is Flevo een goede of zelfs noodzakelijke aanvulling, omdat de sfeer daar veiliger is (minder drank en drugs) en het veel meer over geloof gaat.

– Contact met andere mensen belangrijk voor je geloof?

De vraag of andere mensen belangrijk zijn voor je geloof wordt door alle respondenten bevestigend beantwoord. Sommigen antwoorden in algemene termen, zoals dat je anderen nodig hebt om je geloof te beleven, maar er worden ook specifiekere antwoorden gegeven. Een flink aantal respondenten vindt ‘contact met andere christenen’ belangrijk. (Dat contact vinden ze ook daadwerkelijk op Flevo). Je kunt elkaar dan, als ‘geestverwanten’, houvast en steun bieden, en zo elkaars geloof versterken. Ook veel respondenten zeggen ‘kerk’ belangrijk te vinden, en vinden dat je je daarvoor moet inzetten.

Het algemene beeld

De resultaten kunnen als volgt worden samengevat:

- 1] De deelnemers op het Xnoizz Flevo festival 2008 komen met name voor het *event* als ‘ervaring van massaliteit’, en niet in eerste plaats voor ontmoeting en uitwisseling. Hoe jonger de respondent is, hoe meer dit op gaat. Oudere respondenten komen wél voor geloofsverdieping door ontmoeting.
- 2] De concerten op Flevo zijn plekken waar met behulp van muziek intense religieuze ervaringen worden opgedaan.
- 3] De deelnemers zijn grotendeels afkomstig uit kleine orthodoxe christelijke of evangelische kerken. Ze zoeken een gelegenheid om hun geloof openlijk te beleven, soms om dit te verdiepen en om te leren ervoer uit te

komen of ervan te getuigen. Dat beleven en getuigen van het geloof ervaren de deelnemers in het dagelijks leven (inclusief de eigen lokale kerk) vaak als zeer moeilijk. Het festival is dus een plek om de persoonlijke religiositeit te verdiepen.

- 4] De deelnemers komen meestal in koppels en groepen, met wie ze ook op het festival optrekken. Deze bestaande contacten worden op Flevo versterkt. Men leert ook wel nieuwe mensen kennen op het festival, maar dat leidt meestal niet tot blijvende contacten buiten het festival. Wel komt men deze mensen geregeld tegen op andere christelijke *events* en festivals.
- 5] Flevo is aanvullend op het lidmaatschap van een plaatselijke geloofsgemeenschap, maar meestal geen vervanging.

Reflectie vanuit de onderzoeksvragen

Flevo lijkt voor de respondenten inderdaad een plek waar sprake is van ervaringen van momentane geloofsgemeenschap. We bekijken nu een aantal deelaspecten van deze nieuwe vorm van religieuze socialiteit.

Vorm en structuur van de gemeenschap: 'go with the flow'

Qua vorm van de momentane gemeenschap lijkt het dynamische karakter van het festival zeer belangrijk. Er heerst een ontspannen, positieve sfeer ('gezelligheid') en de deelnemers zijn vrij te kiezen uit een groot en divers aanbod. Ook belangrijk is dat het festival verschillende graden van betrokkenheid mogelijk maakt. Een respondent zegt graag vooraan te staan bij concerten, terwijl een andere het juist op prijs stelt om meer achteraan te staan en zo 'vanaf de zijlijn' mee te genieten van wat er gebeurt. De meest intense ervaringen doen de respondenten op tijdens concerten, en soms in workshops. Bij die concerten gaat het meestal om *worship* muziek, zodat je de aanwezige groep ook een *momentane gebedsgemeenschap* zou kunnen noemen. Bidden wordt hier dan functioneel opgevat, als heel diverse 'manieren van doen' die alle dezelfde functie vervullen voor de bidder, namelijk *de hoedanigheid van betrokken zijn op 'God'* mogelijk maken en/of actualiseren (Roukema-Koning 2001, 99-100).¹⁰ Denk hierbij ook aan de bevindelijkheid van veel deelnemers en het grote aantal evangelische jongeren.¹¹ Die intense ervaringen worden afgewisseld met ontspanning op het festivalterrein of op de camping.

Hier is het zinnig een verbinding te maken met de theorie over identiteit van de Franse socioloog Kaufmann. De hedendaagse mens is in sterke mate zélf drager van zijn/haar identiteit, stelt Kaufmann. Het funderen van

de persoonlijke identiteit vraagt intense 'identitaire arbeid' van het individu (Kauffman 2004, 249-250). Dat kan mede de groeiende populariteit van *events* en festivals verklaren. Dat zijn immers plekken die intense ervaringen mogelijk maken, die door die intensiteit funderend kunnen zijn voor de persoonlijke (religieuze) identiteit. Althans tijdelijk, want de ervaring ebt langzaam weg en moet herhaald worden.

De festivalganger wisselt dus intense ervaringen af met ontspanning. Hij/zij voelt zich opgenomen in een groot 'pulserend' geheel, dat een eigen *flow* heeft.¹² In die *flow* stappen festivalgangers naar eigen believen in en uit. Een mooi beeld voor die *flow* is de voortdurende stroom van mensen (in twee richtingen) tussen camping en festivalterrein. Dit dynamisch karakter lijkt een belangrijk aspect van de ervaring van Flevo als momentane gemeenschap. Sturend daarbij zijn de keuzes die de respondenten maken, individueel en vaak in samenspraak met anderen met wie ze optrekken, met behulp van het programmaboekje. Dat boekje is dus een blauwdruk binnen handbereik van de 'geografie van het festival', waarmee de respondenten hun eigen routekaart vormen. Zo stippelen ze een voorlopige weg in dit grote geheel uit. 'Voorlopig', omdat op die weg ook weer allerlei onverwachte dingen kunnen gebeuren.

Het gaat op dit festival om niet-alledaagse ervaringen, net zoals bijvoorbeeld bij pelgrimages. De festivalgangers stappen tijdelijk uit het alledaagse leven en verblijven op een mooie plek in de buitenlucht, samen met veel andere mensen. Er heerst een ontspannen, open sfeer. Dit alles helpt mee aan het creëren van een ander soort 'ruimte' dan die van het alledaagse leven.¹³ In die ruimte durven de deelnemers zich ook te laten raken. Daarbij speelt mogelijk ook een rol dat de deelnemers in koppels of groepen komen. Een mensenmassa kan immers iets bedreigends hebben. Vanuit een bestaand sociaal verband waarin mensen zich vertrouwd voelen, durven zij zich te laten opnemen in de massa en zo in die 'ruimte'. De factor massaliteit lijkt hier van belang. Tijdens concerten wordt een emotie gedeeld, een sterk gezamenlijk gevoel. De aanwezigen worden allen gezamenlijk geraakt, bewogen als geheel, waarbij ze zichzelf versmolten voelen in hun contact met iets hogers, dat hen diepgaand beweegt en waarvan de kracht ontzaglijk is vergroot door de versmelting (Taylor 2007, 713-714).¹⁴

Hier kunnen we opnieuw een relatie leggen naar de identiteitstheorie van Kaufmann. Die reageert in zijn werk op hedendaagse identiteitstheorieën waarin het reflexieve en narratieve karakter van identiteit wordt benadrukt. Kaufmann stelt dat zijn empirisch onderzoek aantoonde dat identiteit steeds minder bestaat in (langere) *verhalen* die mensen over hun leven vertellen, maar in *beelden* die mensen met zich meedragen (en die eenheid scheppen).

Die beelden geven een directe, onbemiddelde identiteitservaring. Dat gegeven koppelt hij vervolgens aan de theorie over het belang van emoties en affecten in identitaire processen. Die processen worden volgens hem met name gereguleerd door affecten. Identiteit, beelden en affecten zijn dus zeer nauw verweven. De kerngedachte is dat beelden affecten, emoties en gewaarwordingen oproepen die vaak direct effect hebben op het handelen, zonder het reflexieve bewustzijn te activeren.¹⁵ Eerder zagen we dat het versterken van het persoonlijke geloof, dus van de religieuze identiteit, een belangrijk motief voor bezoek van het festival is, en dat het daarbij gaat om het opdoen van intense, sterk affectief geladen ervaringen. Kaufmanns theorie helpt ons begrijpen dat dat een aspect is van de hedendaagse 'identitaire arbeid', die jonge mensen op *events* als het Xnoizz Flevofestival verrichten.

Hierbij speelt zeker een rol dat de aanwezigen bijna uitsluitend christenen zijn. Veel respondenten geven aan dat ze ontmoeting met andere christenen op Flevo prettig vinden. Dat geeft een gevoel van geloofsverbondenheid. De intense ervaringen tijdens de *worship*concerten drukken mogelijk ook deze verbondenheid in het christelijk geloof uit. In dit licht moeten we ook het gegeven zien dat veel respondenten vaak aan andere festivals deelnemen, waar ze geregeld andere Flevofestivalgangers tegenkomen. Zo is Flevo dus één plek/gelegenheid om deze geloofsverbondenheid te ervaren. Op andere religieuze *events*/festivals wordt die verbondenheid ook ervaren, maar vaak op andere manieren omdat die festivals een andere opzet en/of aanbod hebben. Op het festival Opwekking bijvoorbeeld staan religieuze bezinning/bijbelstudie en diensten veel meer centraal. Dit roept andere vormen of aspecten van (momentane) geloofsgemeenschap op.

Functie van de gemeenschap: 'bidden met muziek'

Op Flevo worden jongeren in hun ervaring aangesproken op manieren die niet mogelijk zijn in het dagelijks leven en in de plaatselijke kerk. Flevo biedt een mogelijkheid om met andere jongeren op een ervaringsgerichte manier (meer) met hun eigen geloof bezig te zijn. Daarbij ervaren jongeren intense verbondenheid in het christelijk geloof. Het feit dat Flevo daarin slaagt, heeft te maken met de goed bij jongeren passende vorm, structuur en dynamiek van de momentane gemeenschap, maar ook met het programma-aanbod, waarin muziek de boventoon voert.

Hierboven zijn de momenten van intense ervaringen tijdens *worship*-concerten getypeerd als 'momentane gebedsgemeenschap'. Bij die ervaringen speelt popmuziek een grote rol. Popmuziek heeft niet alleen in de grote, afsluitende viering op zondagochtend een liturgische functie. Ze heeft die

functie ook tijdens de *worship*concerten, omdat ze ook dan een ervaring van gedeelde betrokkenheid op God of het heilige helpt construeren. Wat is dan precies de rol van popmuziek? Ten eerste is popmuziek belangrijk als religieuze bron. Het is voor jonge mensen een belangrijk onderdeel in de architectuur van hun leefwerelden die ze mede met die muziek maken tot plekken waar ze zich thuis en geborgen voelen (De Bakker 2008, 61-82). Juist dát medium is uitermate geschikt om jongeren ook aan te spreken in hun religieuze ervaring. Op het festivalterrein is dan ook een grote *musicstore* te vinden die ook druk bezocht wordt. Religie en commercie zijn op Flevo dus met elkaar vermengd, zoals ook blijkt uit de duidelijk aanwezige stand van een christelijk arbeidsbemiddelings-bureau.¹⁶

Verder kennen veel van de respondenten de muziek van de optredende artiesten. Het kunnen meezingen van de teksten maakt de ervaring van betrokkenheid bij wat er gebeurt intenser. Anderen die de muziek niet kennen, laten zich, in verschillende gradaties, meenemen door wat anderen om hen heen doen, of worden geraakt door de getuigenissen van de artiesten. Sommige respondenten geven aan dat ze moesten huilen tijdens concerten. Zo ontstaan tijdens die concerten met behulp van de muziek dus verschillende vormen van gebedservaring. De keuze van de foto's door de respondenten wijst op twee dimensies van het gebed, of mogelijk twee typen gebed, namelijk expressief gebed en introspectief gebed (Bänziger 2007, 20-27).¹⁷ Bij expressief gebed is het gebed sterk op God gericht, en wordt eventueel een concrete vraag aan God voorgelegd en om antwoord gevraagd. Bij introspectief gebed is de gebedsactiviteit meditatief en kan het om een concrete behoefte/vraag gaan, waarover meer meditatief wordt gemijmerd. De reacties op de foto van de mensenmassa voor het hoofdpodium doet denken aan de omschrijving van expressief gebed. In die foto herkennen veel respondenten de goede ervaring van het uitdrukken van hun vreugde en van hun dankbaarheid aan God voor hun geloof, voor zijn liefde et cetera. Ook de lichamelijke beleving, bijvoorbeeld door te dansen, speelt hier een rol van betekenis. Het lijkt hier te gaan om *extatische* ervaring van één en verbonden zijn, opgeroepen door de beschreven factoren. De andere meest gekozen foto, van de starrende, naar binnen gekeerde jongen te midden van een mensenmassa, lijkt meer te wijzen op introspectief gebed. Mogelijk wordt dit opgeroepen door de intense ervaringen, zoals die van expressief gebed. Of mogelijk wijst het op verschillende reacties op wat de setting in de respondenten oproept, gerelateerd aan persoonlijkheidsverschillen (extravert versus introvert).

Hier zien we een interessant verschil met een andere plek waar veel jonge mensen momentane geloofsgemeenschap beleven, namelijk Taizé. Flevo is

te typeren als een *event* van een bepaalde christelijke subcultuur, waarin de respondenten op liturgisch en muzikaal gebied het nodige gemeenschappelijk hebben. In Taizé is de pluraliteit van de bezoekers veel groter, zodat daar eenvoudiger en meer mantra-achtige muziek moet worden gebruikt om toch samen liturgie te kunnen vieren.

The day after

Wat betekent deze momentane religieuze gemeenschap met het oog op verbindingen van de respondenten met bestaande religieuze instituten? Flevo is voor de respondenten geen alternatief voor, maar wel een noodzakelijke aanvulling op het lokale geloofsleven in die religieuze instituten. Grote *religieuze events* worden al veel langer door de kerken georganiseerd, maar het belang ervan lijkt de laatste decennia toegenomen. Hier zijn verschillende factoren in het spel. Ten eerste zijn de bestaande kerken vaak sterk vergrijsd. De respondenten vinden kerkelijk georganiseerd geloofsleven wel belangrijk, maar in de lokale kerken komen zij weinig mensen meer tegen met vitaal, 'levend geloof', of met mensen die hierover kunnen communiceren. Een ander, deels hieraan gerelateerd, aspect is de sterke nadruk op het *ervaren* van het eigen geloof, of de persoonlijke relatie met God. De bestaande vormen van lokaal geloofsleven zijn niet of onvoldoende afgestemd op deze grote behoefte aan intense geloofservaring.

Dat roept problemen op zowel voor jongeren als voor de kerken. We kijken eerst naar de jongeren. De respondenten in dit onderzoek vinden kerkelijk georganiseerd geloofsleven belangrijk en zijn in verschillende graden betrokken en/of actief. Als ze actief zijn, gaat dat bijna altijd om het creëren van plekken van intense religieuze ervaring (bijvoorbeeld gebedsgroepjes of jongerencentra met *worship*activiteiten). De houding van de plaatselijke gemeente varieert, van stimulerend tot tolererend. Als de houding stimulerend is, dan ontstaat er synergie tussen de gemeente en de actieve jongeren. Dan is het voor jongeren ook de moeite waard om veel te investeren in de lokale geloofsgemeenschap. In dat geval is er geen probleem wat betreft hun kerkelijke betrokkenheid. Wanneer echter de plaatselijke geloofsgemeenschap de jongeren en hun activiteiten slechts tolereren, dan ontstaat een *Fremdkörper* in de bestaande lokale kerk. Dan worden jongeren geconfronteerd met het dilemma of ze toch in die kerk moeten blijven investeren, of dat ze hun energie alleen moeten besteden aan hun eigen activiteiten.

Voor de lokale kerken is het probleem: hoe te reageren op het verlangen naar ervaringsgerichte, vaak evangelicaal-missionaire, religiositeit van jonge mensen? Het lijkt inderdaad te gaan om een authentiek zoeken naar nieuwe

vormen van religieuze ervaring, dat de bestaande kerken kan helpen in hun eigen zoeken naar nieuwe vormen van geloofsgemeenschap (Ward 2008). Die kerken moeten zich immers ook op het terrein van de liturgie en daarin gebruikte muziek, rekenschap geven van ontwikkelingen zoals de toegenomen pluraliteit, subjectivering en informalisering. Volgens Dijkerman (2011) slagen de Engelse kerken hierin beter dan de Nederlandse kerken. De Engelse kerken en Engelse kerkmusici staan veel meer open voor (experimenten met) elementen uit de *low culture* zoals popmuziek in de eredienst. In Nederland is volgens haar in de kerken en bij kerkmusici nog vaak sprake van een 'reactio-naire kramp' die popmuziek (als ook een middel tot het beleven van religieuze gemeenschap) niet serieus neemt.

Afsluitend

Dit onderzoek heeft een beschrijving vanuit een binnenperspectief opgeleverd van hoe jonge mensen op een ontspannen manier 'werk maken' van hun zoeken naar religieuze inspiratie en betekenisgeving op een evangelisch muziekfestival. Het Xnoizz Flevofestival maakt intense religieuze ervaringen mogelijk. Daartoe behoren ook intense ervaringen van gezamenlijkheid, in verschillende gradaties, en met een tijdelijk karakter. Het festival doet dat door goed in te spelen op belangrijke kenmerken van jongerenculturen zoals een behoefte aan keuzevrijheid en ervaringsgerichtheid. Dat wordt gecombineerd met een aanbod aan activiteiten dat helder, overwegend evangelisch, geprofileerd is. Het festival lijkt te voorzien in een behoefte aan geloofsverdieping, die de respondenten op andere plaatsen niet of onvoldoende vinden.

Door de nadruk op individuele beleving in de onderzoeksopzet is minder goed gekeken naar welke expliciete en impliciete sociale codes er werkzaam zijn op het festival. Door de opzet van het festival ontstaat bij de deelnemers een beleving van *flow* en van vrijheid. Maar in hoeverre is er daadwerkelijk sprake van vrijheid c.q. vrije keuzes? Er zijn expliciete sociale kaders en markers die mede bepalen hoe festivalgangers zich gedragen. Voorbeelden daarvan zijn kleding, voorschriften van het festival en de manier waarop het festival als 'arrangement' is ingericht. Ook zijn er de impliciete gedragscodes en normen, bijvoorbeeld met betrekking tot hoe je dient te geloven en hoe je je geloof dient te beleven en te verwoorden. De interviews geven beperkt zicht op deze dimensie. Dat impliceert meteen een eerste suggestie voor verder onderzoek. Daarvoor zijn diepte-interviews met een gedegen toetsing van sociaal wenselijke antwoorden nodig, en meer participerende observatie.¹⁸

Een tweede thema voor verder onderzoek is de relatie van jongeren tot lokale geloofsgemeenschappen. Dit onderzoek wijst op grote ambivalenties bij jongeren op dit vlak. Zowel vanuit de optiek van theorievorming over religieuze identiteit, als vanuit ecclesiologisch onderzoek is een belangrijke vraag: wat is de betekenis van de kerk als instituut voor de religieuze identiteitsontwikkeling van jonge mensen? De vormgeving vanuit (verzuiling van de) de kerk staat voor een bepaalde vorm van georganiseerd geloofsleven die door de respondenten nog wel is geïnternaliseerd. Ze passen echter niet (geheel) meer in die vormgeving. Flevo biedt, tijdelijk, een andere vorm, die hen in staat stelt hun geloof weer intenser en authentieker te beleven. Ecclesiologisch onderzoek is dus nodig opdat geloofsgemeenschappen adequater kunnen reageren op wat deze jonge mensen nodig hebben. Het verbinden van dergelijk ecclesiologisch onderzoek met theorieën over religieuze identiteitsontwikkeling vraagt verder fundamenteel theoretisch onderzoek. Een eerste aanzet is in dit artikel gegeven door een verbinding te leggen naar het werk van J.-C. Kaufmann en diens ideeën over de relaties tussen socialiteit en identiteit. Hier kan verder ook een koppeling gemaakt worden met onderzoek aangaande de katholieke Wereldjongerendagen (WJD). De motieven van katholieke jongeren voor deelname aan die WJD vertonen grote overeenkomsten met wat in dit onderzoek is gevonden (Kregting 2005; Bollerman 2006).

Er bleken (in 2008), tenslotte, amper niet-gelovige jongeren op Flevo te komen. Als we zicht willen krijgen op de religieuze of levensbeschouwelijke identiteitconstructie van die jongeren en het verband met socialiteit, moeten we dus op andere plaatsen onderzoek doen. Interessant zijn bijvoorbeeld seculiere popfestivals, waarop sinds kort ook spirituele activiteiten worden aangeboden (Kommers 2011).

Noten

- 1 Voor een goede bespreking van relevante literatuur op dit punt, zie Van Dijk 2010, 51-54.
- 2 Het gaat dus om een *kwalitatieve* survey, niet om een kwantitatieve. Ik volg hier in deze de terminologie van Baarda et al. Zie Baarda 2005, 124-130.
- 3 De data zijn kort na verzameling geanalyseerd. Ook is toen een intern onderzoeksverslag geschreven. Door ziekte van de onderzoeker lukte het niet om eerder extern over de data te publiceren.
- 4 Vanwege de beperkt beschikbare tijd voor analyse is geen 'interbeoordelingscheck' uitgevoerd.

- 5 Aanvullend is op zeer beperkte schaal ook ongestructureerd, participierend geobserveerd tijdens het festival. De data van de observaties zijn vanwege hun beperkte omvang niet apart geanalyseerd.
- 6 Hier is losjes gebruik gemaakt van Turners onderscheid in spontane, normatieve en ideologische communitas. Zie Turner 1969.
- 7 Boutellier introduceert een interessant nieuw begrip, in discussie met Tönnies: 'Na de gemeenschap (*Gemeinschaft*) met haar mechanische orde, en de maatschappij (*Gesellschaft*) met haar organische orde zouden we kunnen spreken van een 'Netzschaf', die haar ordening realiseert via improvisatie (Boutellier 2011, 28).
- 8 Van 2 respondenten ontbreken op dit punt gegevens.
- 9 Opwekking is een jaarlijkse, meerdaagse en grootschalige evangelisch-christelijke gezinsconferentie. Ze wordt georganiseerd 'in de buitenlucht' (Walibi, Flevoland) rond Pinksteren, en trok in 2011 ca. 55.000 bezoekers.
- 10 Roukema-Koning plaatst aanhalingstekens rond het woord God, om duidelijk te maken dat zij uitgaat van wat mensen zelf aanduiden als 'God'.
- 11 De meeste respondenten lijken goed te passen bij de beschrijving van 'neo-evangelicalen' van Van Harskamp (Zie: Van Harskamp 2003 (2000), 148-154.) Een centraal aspect is de grote nadruk op het beleven van de persoonlijke relatie met God.
- 12 Voor een goede samenvatting van de theorie over flow en ervaring van Csikszentmihalyi, zie: Oosterveen 2000, 97-99.
- 13 Hier klinken de noties 'liminaliteit' en 'communitas' van mee van Victor Turner. Voor een thematisering van deze concepten met betrekking tot muziekfestivals, zie: Quartier 2009, 31-37.
- 14 Ook Taylor verwijst hier naar ervaringen van liminaliteit (Turner).
- 15 Zie Kaufmann 2004, 178-187. Kaufmann geeft het voorbeeld (uit zijn eigen empirisch onderzoek) van een vrouw die op het strand overweegt om het bovenstukje van haar bikini af te doen. Daarvoor scant ze eerst het strand om haar heen. Zijn er meer vrouwen die dat doen? Zijn er geen mannen die voyeuristisch kijken naar vrouwen zonder bovenstukje? Beelden hieromtrent worden zeer snel verwerkt en leiden tot een 'impulsieve' beslissing over het al dan niet afdoen van het eigen bovenstukje (Kaufmann 2004, 179).
- 16 Religie wordt dus in zekere zin (ook) handelswaar. Voor de notie van 'commodification of religion', zie Ward 2002, 62-64.
- 17 Mijn omschrijving van expressief gebed komt overeen met Bänzigers omschrijving van religieus gebed en van vraaggebed. Mijn beschrijving van introspectief gebed correspondeert met haar omschrijving van meditatief gebed en van psychologisch gebed.
- 18 Dergelijk onderzoek is al gedaan door Johan Roeland bij evangelische activiteiten in een lokale kerk. Zie Roeland 2009.

Literatuur

- Baarda, Ben e.a. (2005),
Basisboek Kwalitatief Onderzoek, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bakker, Bart de (2008),
 Schuilen in je soundtrack. Op zoek naar religieuze aspecten van de muziekbeleving van jongeren, in: Zondervan, Ton (red.), *Bricolage en bezieling. Over jongeren, cultuur en religie*, Averbode: Altiora, 61-82.
- Bänziger, Sarah (2007),
Still Praying Strong. An empirical study of the praying practices in a secular society, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Bollerman, Marc (2006),
 Wereldjongerendagen, in: *Praktische Theologie*, 33(3), 348-353.
- Boutellier, Hans (2011),
De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld, Den Haag: Boom/Lemma.
- Dijkerman, Els (2011),
 De kramp voorbij. Popmuziek in de Anglicaanse kerk, in: *Theologisch Debat*, (8), 22-32.
- Dijk-Groeneboer, Monique van (red.) (2010),
Handboek Jongeren en religie. Katholieke, protestantse en islamitische jongeren, Almere: Parthenon.
- Ganzevoort, Ruud (2006),
De Hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden, Zoetermeer: Meinema.
- Harskamp, Anton van (2003 [2000])
Het nieuw-religieuze verlangen, Kampen: Kok.
- Jansen, Mechteld (2008),
Wie zijn wij dan? Over erkenning en verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven, Zoetermeer: Meinema.
- Kaufmann, Jean-Claude (2004/2001),
Ego. Pour une sociologie de l'individu, Paris: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude (2004),
L'invention de soi. Une theorie de l'identité, Paris: Armand Colin.
- Kommers, Heleen (2011),
 Hidden in Music: Religious Experience and Pop Festivals, in: *Journal of Religion and Popular Culture*, 23(1), 14-26.
- Kregting, Joris (2005),
Achtergrond en motieven WJD-gangers 2005, Rapport nr. 539, Nijmegen: Kaski.

- Oosterveen, Leo (2000),
 Leven in drastische zin. Heil zoeken tussen beleven en gedenken, in: Lascaris, André e.a. (red.), *Langs de kramen van het geluk. Heil zoeken in deze tijd*, DSTS Cahier 9, Zoetermeer: Meinema, 95-118.
- Quartier, Thomas (2009),
 Geraakt door het tegendraadse? Over jongerencultuur en spiritualiteit, in: *Speling. Tijdschrift voor bezinning*, (3), 31-37.
- Roeland, Johan (2009),
Selfation. Dutch Evangelical youth between Subjectivization and Subjection, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Roeland, Johan (2011) (with Jos de Kock and Pieter Vos),
 Beyond individualisation: Neo-evangelical lessons for religious socialization, in: *Journal of Beliefs and Values*, 32(3), 329-342.
- Roukema-Koning, Barbara (2001),
 De praxis van het bidden. De bijdrage van een empirisch godsdienstpsychologisch onderzoek aan praktisch-theologische theorievorming, in: Laan, Jaap H. van der e.a., *Speuren naar Geloof*, Kampen: Theologische Universiteit Kampen, 96-108.
- Schmidt, Robert (2012),
Soziologie der Praktiken. Konzeptionelle Studien und empirische Analysen, Berlin: Suhrkampf.
- Turner, Victor (1969),
The Ritual Process. Structure and anti-structure, Chicago: Aldine.
- Taylor, Charles (2007),
A Secular Age, Cambridge, MA/London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ward, Pete (2002),
Liquid Church, Peabody: Hendrickson.
- Ward, Pete (2008),
Participation and Mediation. A Practical Theology for the Liquid Church, London: SCM Press.

Bijlage 1. Topiclijst interviews onderzoek Flevo-festival

1. *Algemene info over respondent*

- Leeftijd
- Opleiding/ beroep
- Leefsituatie

2. *Vragen met betrekking tot de context*

- Hoe met festival in aanraking gekomen?
- Hoe vaak geweest?
- Hoe lang blijf je?
- Alleen gekomen, of met groep? Indien met groep mensen: wat is de relatie tot hen?
- Verwachting van het festival?
- (Indien respondent vaker is geweest:) Wat maakt dat je vaker het festival bezoekt?
- Aan welke programmaonderdelen meegedaan (of nog gaan doen)? Waarom?
- Hoe keuze bepaald?
- Activiteiten tussen programmaonderdelen?

3. *Vragen met betrekking tot de religieuze communicatie op het festival*

(20-25 min.)

AJ 'Ontmoetingen in de diepte' (10 min.):

- Welk programmaonderdeel (of onderdelen) heeft (hebben) je tot nu toe het meest geraakt?
(Bij mensen die al vaker zijn geweest mag dit ook op een eerder festival gebeurd zijn.)
- Verdiepende vragen op antwoord van respondent
- Welk programmaonderdeel spreekt/sprak juist niet aan? Waarom?

BJ Verdieping op het voorgaande (10-15 min.):

- De interviewer legt een aantal foto's voor aan de respondent.
- De interviewer stelt de volgende vragen:
 - i] (Indien respondent ontmoetingen heeft gehad waarin diepere/ religieuze lagen in hem/haar zijn geraakt:) Je hebt op dit festival een aantal ontmoetingen en ervaringen met mensen gehad. In sommige daarvan werd je geraakt in je geloof c.q. in wat wezenlijk voor

je is, in wat jou heilig is. Wil die foto uitzoeken die voor jou het beste uitbeeldt wat er toen gebeurde?

Vragen bij de foto:

- Wil je eens beschrijven wat je op de foto ziet?
 - Wat zegt dit over wat jij op dit festival beleeft c.q. beleefd hebt.
- of:

ii] (Indien respondent zegt geen ontmoetingen heeft gehad waarin diepere/religieuze lagen in hem/haar zijn geraakt:) Je hebt op dit festival een aantal ontmoetingen en ervaringen met mensen gehad. Wil die foto uitzoeken die voor jou het beste uitbeeldt wat het meest bijzondere is wat je hebt meegemaakt?

Vragen over de foto: idem

iii] Overige verdiepende vragen:

- Kan je in vier kernwoorden weergeven wat het festival voor je betekent? Kan je dat toelichten?
- (Indien respondent met iemand of een groep samen is gekomen): Wat betekent het voor jou om met hen hier te zijn?
- Heb je hier nieuwe vriendschappen en/of banden met mensen opgebouwd (die je ook nog buiten het festival ziet)?
- Hoe werkt wat je hier meemaakt door in jouw leven? Heeft het bv. invloed op je vriendenkring, of op hoe je in de kerk staat?
- Wat betekent dit festival voor jouw geloofsleven?

4. Vragen met betrekking tot de religiositeit/zingeving van de respondent

(Alleen stellen indien deze thema's nog niet voldoende aan de orde zijn geweest)

- Noem je jezelf gelovig?
- Hoe belangrijk zijn andere mensen voor jouw geloof? Wat betekent 'geloofsgemeenschap' voor jou?
- Bezoek je ook wel eens andere festivals of events? Zo ja, wat vindt je daar? Lijkt dat op wat je hier meemaakt, of is het juist heel anders?
- Ben je lid van een kerk? Neem je deel aan activiteiten ervan? Welke? Hoe vaak? Wat betekent dat voor je?
- Neem je wel eens deel aan andere religieuze activiteiten? Welke? Hoe vaak? Wat betekent dat voor je?